



Barbara FRAIPONT

De rivier als overgangsgebied tussen natuur-cultuur,
mens-dier. Zoöpoëtica en ecomythologie in
De nieuwe rivier van Eva Meijer

Samenvatting

In deze bijdrage wordt de roman *De nieuwe rivier* van de Nederlandse schrijfster en filosoof Eva Meijer, gepubliceerd in 2020, bestudeerd. Meijers tekst gaat over het spanningsveld tussen natuur en cultuur, tussen mens en dier, en stelt dringend de vraag naar de grenzen van het menselijke, en of de mens zichzelf vandaag opnieuw moet uitvinden. In het kader van de CLAS (Cultural Literary Animal Studies) analyseren we vanuit een zoöpoëtische benadering enerzijds het dieren- en natuurperspectief, niet alleen als een omkering van de mens, maar ook door de vraag te stellen hoe fictie de mens uitdaagt naar nieuwe mogelijkheden om het dier en de natuur in hun onherleidbaarheid voor te stellen. Anderzijds belicht dit artikel hoe de literaire tekst neigt naar een ecomythologie en de aandacht opnieuw richt op andere levensvormen en de natuur.

Abstract

This contribution examines the novel *De nieuwe rivier* (*The New River*) by the Dutch writer and philosopher Eva Meijer, published in 2020. Meijer's text deals with the tension between nature and culture, between human and animal, and urgently questions the limits of the human, and whether humans should reinvent themselves today. In the framework of the CLAS (Cultural Literary Animal Studies), we analyse, on the one hand, from a zoopoetical approach the animal and nature perspective, not only as a reverse of the human, but also by asking how fiction challenges us towards new ways of representing the animal and nature in their irreducibility. On the other hand, this essay highlights how the literary text tends toward an ecomythology and refocuses attention on other life forms and nature.

To quote this article:

Barbara FRAIPONT, "De rivier als overgangsgebied tussen natuur-cultuur, mens-dier. Zoöpoëtica en ecomythologie in *De nieuwe rivier* van Eva Meijer", *Interférences littéraires/Literaire interferenties*, n° 28, "Unlimited? Enjeux et défis méthodologiques posés par l'analyse en littérature.", ed. Maxime THIRY, Lena CRUCITTI, Besa HASHANI, Matthieu SERGIER, July 2023, 168-180.



Interférences littéraires Literaire interferenties

Multilingual e-Journal for Literary Studies

CHIEF EDITORS

Liesbeth FRANÇOIS (University of Cambridge – KU Leuven)
Anke GILLEIR (KU Leuven)

EDITORIAL BOARD

Ben DE BRUYN (UCL)
Lieven D'HULST (KU Leuven – Kortrijk)
Raphaël INGELBIEN (KU Leuven)
Valérie LEYH (Université de Namur)
Katrien LIEVOIS (Universiteit Antwerpen)
David MARTENS (KU Leuven)

Chiara NANNICINI (Facultés Universitaires Saint-Louis)
Hubert ROLAND (FNRS - UCL)
Matthieu SERGIER (Facultés Universitaires Saint-Louis)
Beatrijs VANACKER (KU Leuven)
Lieke VAN DEINSEN (KU Leuven)

EDITORIAL ASSISTANTS

Amélie JAKES (KU Leuven - FWO)
Carolin LOYENS (KU Leuven - FWO)

SCIENTIFIC COMMITTEE

Sascha BRU (KU Leuven)
Geneviève FABRY (UCL)
Agnès GUIDERDONI (FNRS - UCL)
Nadia LIE (KU Leuven)
Michel LISSE (FNRS - UCL)
Reine MEYLAERTS (KU Leuven)
Stéphanie VANASTEN (FNRS – UCL)
Ingo BERENSMeyer (LMU München)
Lars BERNAERTS (Universiteit Gent & Vrije Universiteit Brussel)
Faith BINCKES (Worcester College, Oxford)

Franca BRUERA (Università di Torino)
Christian CHELEBOURG (Université de Nancy II)
Edoardo COSTADURA (Friedrich-Schiller-Universität -Jena)
Nicola CREIGHTON (Queen's University Belfast)
César DOMINGUEZ (Universidad de Santiago de Compostella & King's College)
Isabelle KRZYWKOWSKI (Université de Grenoble)
François LECERCLE (Paris IV - Sorbonne)
Isabelle MEURET (Université Libre de Bruxelles)
Christina MORIN (University of Limerick)
Andréa OBERHUBER (Université de Montréal)

**DE RIVIER ALS OVERGANGSGEBIED TUSSEN
NATUUR-CULTUUR, MENS-DIER.
ZOËPOËTICA EN ECOMYTHOLOGIE IN
DE NIEUWE RIVIER VAN EVA MEIJER**

Tegenwoordig botst de mens meer dan ooit op zijn eigen culturele grenzen met de natuur en de dierenwereld. Sinds de jaren zeventig is er in filosofische kringen sprake van een ‘rethinking of the boundaries between humans and animals and culture and nature’¹. In zijn toonaangevende boek *L’animal que donc je suis* (2006) verwijst de Franse filosoof Jacques Derrida naar een herbeschouwing en herdefiniëring van de visie op het dier. Zo schrijft hij: ‘L’animal nous regarde, et nous sommes nus devant lui. Et penser commence peut-être là’². De cartesische westerse filosofie heeft de culturele relatie tot het dier lange tijd bepaald en heeft de mensheid in tegenstelling tot het dier geconstrueerd. Vanuit historisch-filosofisch en ecologisch oogpunt is die antropocentrische gedachtegang met betrekking tot het dier onhoudbaar geworden en tegenwoordig aan herbeschouwing toe. In de huidige maatschappelijke context maakt het menselijke subject een existentiële crisis door. Derrida verklaart: ‘[d]epuis le temps, depuis si longtemps, donc, depuis tout ce temps et pour ce qui reste à venir, nous serions en passe de nous rendre à la promesse de cet animal [de mens als dier] en mal de lui-même’³. Het gaat hier, zoals Derrida het formuleert, eigenlijk niet alleen om de oude strijd tussen ons en zij (de dieren) maar ook om die tussen ons en ons. Filosofen die kritisch staan ten opzichte van de heersende dichotomie tussen mens en dier zoals Derrida reflecteren over hoe de mens zich ten opzichte van zijn eigen dierzijn en de omringende wereld moet herdefiniëren door de kloof te overbruggen die hem van het dier en de natuur scheidt.

Rekening houdend met dergelijke dier- en natuurgerichte perspectieven zou volgens de Indiase literaire criticus Amitav Ghosh de moderne realistische romanvorm ontoereikend zijn geworden. In zijn non-fictieboek *The Great Derangement* (2016) legt hij uit dat het voor romanciers vaak moeilijk is om ‘rekenschap te geven van de overweldigende schaalgrootte en complexiteit van klimaatverandering, die elk bevattingsvermogen te boven gaat’⁴. Daarom moet de roman zichzelf ook heruitvinden en vernieuwen om vorm te geven aan een wereld waarin de natuur niet louter als achtergrond of motief wordt beschouwd, maar er bijvoorbeeld intrinsiek deel van uitmaakt. Die nieuwe denkpatronen in filosofie en *literary criticism* gaan gepaard met de opkomst van een literaire en artistieke productie waarin niet-menselijke levensvormen een kritische rol spelen en een scharnierfunctie vervullen. Hedendaagse schrijvers als Rick Bass (1958), John Maxwell Coetzee (1940), Jonathan Safran Foer (1977), Eva Meijer (1980) en Charlotte Mutsaers (1947) kunnen onder meer tegen deze achtergrond gesitueerd worden. Deze auteurs

¹ Kalof, L. and Fitzgerald, A. (red.) *The Animals Reader: The Essential Classic and Contemporary Writings*, Oxford, Berg, 2007, xvi.

² Derrida, J. *L’animal que donc je suis*, Paris, Galilée, 2006, 50.

³ *Ibid.*, 3.

⁴ Zie Jorritsma, J. ‘Waarom onze verbeelding van waterrampen tekortschiet’, in: *De lage landen*, 64, 2021, 3.

nemen in hun teksten in toenemende mate afstand van de traditionele antropocentrische visie op het dier en de natuur. Bij deze schrijvers komen reflecties over een herbeschouwing van de positie van de mens ten overstaan van het dier en de natuurwereld veelvuldig ter sprake. In hun werk, beschouwen ze de dieren en natuurelementen niet meer uitsluitend als motieven en spiegels voor de mens (waartegenover die de eigen identiteit construeert), maar ook als volwaardig ethisch-filosofische topoï en als wezens met een zelfstandig handelingsvermogen (*agency*). Dergelijke visies op de natuur en de dieren die bepaalde verhalen en romans vertonen, zijn niet per se fantastisch of bovennatuurlijk te noemen, maar schrijven zich in in een vernieuwd realistisch en natuurlijk verband.

Niet alleen kunnen we spreken van een vernieuwde literaire productie in verband met klimaat en de invloed van de mens op de wereld, maar ook van nieuwe uitdagingen en benaderingen op het vlak van tekstanalyse. Met de massale en indrukwekkende opkomst sinds de laatste twee decennia van de *Cultural and Literary Animal Studies*⁵ heeft de focus van de literatuur- en kunstwetenschap inzake dierenproblematiek zich verplaatst, vooral om zoölogisch-ethologische en ethisch-cultuurtheoretische redenen. Literaire dieren worden niet meer gezien als ‘some nicety or some metaphorical convenience in poetry [or literature]; rather, poetic [or literary] intelligence is “bound to animals” profoundly, and necessarily so’, zoals de literatuurwetenschapper Aaron M. Moe vaststelt in zijn studie *Zoopoetics. Animals and the Making of Poetry*⁶. Voor zijn analyse van de 20^{ste} eeuwse Europees-Amerikaanse poëzietraditie neemt hij een *zoopoetical* uitgangspunt. *Zoopoetics* definieert Moe als ‘the process of discovering innovative breakthroughs in form through an attentiveness to another species’ bodily *poiesis*’ (als ‘making’)⁷, namelijk door aandacht te schenken aan het creatieve vermogen van niet-menselijke dieren. Meer dan de disruptieve en deregulerende functie die aan het dier in literatuur, en dan vooral de poëzie, verbonden kan worden, heeft zoöpoëtica ook betrekking op teksten ‘that reflect, explicitly or implicitly, on the relationship between animality, language and representation’, zoals de literatuurwetenschapper Kári Driscoll uitlegt⁸. In het licht van de *Animal Studies* versta ik onder zoöpoëtische benadering verschillende figuratieve, literaire en cognitieve strategieën die in een literaire tekst kunnen worden geanalyseerd en die een animale dynamiek beogen om de verscheidenheid aan dieren, hun handelingsvermogen en eigenheid te laten zien. Dergelijke strategieën die uitgaan van dierenwerelden ondermijnen vaak menselijke normatieve eigenschappen (zoals kledij), gedragspatronen (zoals eten en seksualiteit) en denkpatronen (zoals de hiërarchische relatie tussen mens en dier, mannelijke dominantie of een lineaire verhouding tot tijd). Dit resulteert enerzijds in een

⁵ De *Animal* of *Human-Animal Studies*, en meer bepaald de *Cultural and Literary Animal Studies* (CLAS) hebben vooral vanaf de jaren '90 veld gewonnen in het Engelstalige en Duitse taalgebied. In beide taalgebieden en recentelijk ook in Frankrijk hebben de *Animal Studies* zich als een volwaardig academisch vakgebied geprofileerd. Deze interdisciplinaire studies hebben als doel ‘to revise and re-conceptualize the scholarship built around th[e] oppositional framework’ mens en dier, subject en object, cultuur en natuur, zoals de Duitstalige literatuurwetenschapper Roland Borgards, grondlegger van het Duitstalige CLAS-veld, verklaart (Borgards, R. ‘Introduction: Cultural and Literary Animal Studies’, *Journal of Literary Theory*, 9, 2015, 2, 155).

⁶ Moe, M. A. *Zoopoetics. Animals and the Making of Poetry*, New York, Lexington Books, 2014, 28.

⁷ *Ibid.*, 10.

⁸ Driscoll, K. *Toward a Poetics of Animality: Hofmannsthal, Rilke, Pirandello, Kafka*, unpublished PhD thesis, Columbia University, 2014.

decentralisatie of *detrterritorialisatie* om het met de filosoof Gilles Deleuze⁹ te zeggen van het menselijke, want dieren laten ons bijvoorbeeld toe om andere ruimte- en tijdsdimensies te ontdekken en verkennen. Anderzijds participeert een dergelijke dynamiek in fictie aan een *reterritorialisatie*, namelijk een herverbeelding naar mens-dier maatstaven en een wereldbeeld waarin naast de mens ook niet-menselijke anderen en de natuur prominent een plaats krijgen. Zoöpoëtische configuraties kunnen leiden tot een revisie van traditionele dichotomieën of van het klassieke menselijke denkbeeld, en ook tot een porositeit van de grenzen tussen de soorten. Men ontwaart dan niet alleen een decentralisatie van het menselijke subject en van menselijke normatieve kaders, maar ook een recentralisatie van de aandacht op andere levensvormen en bijvoorbeeld hun innerlijke werelden. Zoals de literatuurwetenschapster Caroline Hovanec in haar studie *Animal Subjects: Literature, Zoology, and British Modernism* uitlegt, kunnen dierenlevens en -perspectieven in literatuur door haar speculatieve en empathische mogelijkheden aanschouwelijk gemaakt worden¹⁰.

Zoöpoëtica leunt vaak aan bij een ‘ecomythologisch’ of ook wel ecokritisch perspectief (over klimaatverandering, de vernietiging van ecosystemen, het uitsterven van soorten). De term ‘ecomythologie’ verwijst naar ‘the study of the relationship between literature [myths, narratives] and the physical environment’¹¹. Recentelijk brachten *Animal Studies*-onderzoekers de nauwe relatie tussen ‘ecomythology/ecocriticism’ en ‘zoopoetics’ voor het voetlicht in de samenstelling ‘eco-zoopoetics’, namelijk ‘the study of the relationships between and the agencies of literature, animals, and environments’¹². Teksten die ingegeven zijn door een eco-zoöpoëticaal perspectief brengen bijvoorbeeld, wat we met de filosofe Rosi Braidotti een biocentrische affiniteit kunnen noemen, aan het licht voor:

zoe as the affirmative power of Life, as a vector of transformation, a conveyor or carrier that enacts in-depth transformations. As such it actualizes a set of both social and symbolic interactions that inscribe the human-nonhuman bond, also known as biocentered egalitarianism, at the heart of our concerns.¹³

‘Zoe’ heeft een bemiddelende en transformatieve functie tussen de menselijke en niet-menselijke wereld. Vanuit een eco- en diergeoriënteerd denkpatroon in literatuur wordt eigenlijk niet alleen aandacht gegeven, maar ook kracht en *agency* toegekend aan het leven zelf en de leefomgeving. Niet-westerse perspectieven kunnen daarin een groot aandeel hebben. In animistische wereldbeelden

⁹ Deleuze, G. en Guattari, F. (1980), *Capitalisme et schizophrénie. Mille plateaux*, Paris, Les éditions de Minuit, 1980.

¹⁰ Hovanec, C. *Animal Subjects: Literature, Zoology, and British Modernism*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 184.

¹¹ Glotfelty, C. & Fromm H. *Ecocriticism Reader. Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, 1996, xiii.

¹² Schönbeck S & Middelhoff F. ‘Coming To Terms: The Poetics of More-than-human Worlds’, in: Middelhoff F, Schönbeck S, Borgards R, Gersdorf C. (2019, red.), *Texts, Animals, Environments. Zoopoetics and Ecopoetics*. Cultural Animal Studies. Vol 3. Freiburg i.Br., Rombach, 2019, 17.

¹³ Braidotti, R. *Nomadic Theory. The portable Rosi Braidotti*, New York, Columbia University Press, 2011, 112.

bijvoorbeeld heeft de natuur een vorm van bewustzijn¹⁴. Om dergelijke bewustzijnsvormen als niet-menselijke stemmen te horen, kan literatuur helpen zoals literatuurwetenschapster Françoise Besson zegt in het licht van David Abrams studie over perceptie en taal in meer-dan-menselijke werelden, d.w.z. werelden waarin het niet-menselijke evenzeer wordt beschouwd als het menselijke¹⁵.

De vraag die ik op basis van het zojuist geschetste methodologische en conceptuele kader wil opwerpen, is hoe literatuur natuur- en dierperspectieven zichtbaar en invoelbaar maakt, en ons op die manier kan helpen nadenken over die herconfiguratie van onze aandacht voor al het levende, de natuur en de dieren. Deze vraagstelling wil ik belichten aan de hand van de recente roman *De nieuwe rivier* uit 2020 van de Nederlandse schrijfster, kunstenares, songwriter en filosoof Eva Meijer¹⁶. Volgens uitgever Bowi (2020) van *Das Mag* is de roman ‘een haast profetische reflectie op de Westerse mens die vergeten lijkt te zijn dat zij een onderdeel van een groter geheel is: de natuur, de wereld, het heelal. Juist in deze tijden worden we daar keihard mee geconfronteerd. Kan de mens zich opnieuw uitvinden?’¹⁷ In wat volgt wil ik in eerste instantie – voortbouwend op de context van het boek en literaire kritiek erover – op het niveau van de plot aantonen welke rol en plaats de natuur in het verhaal krijgt. Vervolgens kijk ik op het niveau van de vertelstructuur hoe aan de natuurwereld een stem wordt gegeven. In het laatste deel ga ik in op de beeldspraak die Meijer gebruikt om over mensen, dieren en natuurelementen te spreken. Zo wil deze bijdrage aanschouwelijk maken welke zoöpoëtische en ecomythologische alsook -kritische invulling het menselijke in relatie met zijn leefomgeving, de natuur en de dieren krijgt in Meijers proza.

Eco-intrige

Eva Meijer houdt zich al langer als schrijfster en als filosoof bezig met de mens-dierproblematiek en verhouding van de mens tot de natuur. Recentelijk won ze met haar boek *When Animals Speak. Toward an Interspecies Democracy* (2019) de 2020 ASCA Book Award, uitgereikt door de Amsterdam School of Cultural Analysis. Haar filosofische onderzoek naar de talige verhouding van de mens tot andere dieren en naar communicatievormen tussen dieren onderling heeft allicht een aandeel in haar werk als schrijfster¹⁸. In haar roman *Het vogelhuis* uit 2016 beschouwt de vrouwelijke protagoniste, Gwendolen (of Len) Howard, een natuuronderzoekster, vogels als

¹⁴ Pesonen, H., & Utriainen, T. ‘Finnish Women Sacralizing Nature’, in: T. Utriainen, & P. Salmesvuori (eds.), *Finnish women making religion: Between ancestors and angels* (pp. 197-216), Palgrave Macmillan, 2014; Viveiros de Castro, E. ‘Exchanging perspectives: The Transformation of Objects into Subjects in Amerindian Ontologies’, *Common knowledge*, 10, 2004, 3, 463-484.

¹⁵ Besson, F. ‘Nature’s speech and Storytelling’, in: Meillon, B. (2020, ed.), *Dwellings of Enchantment: Writing and Reenchanting the Earth*, Lexington Books, Ecocritical Theory and Practice Series, 2020, 69.

¹⁶ Meijer, E. *De nieuwe rivier*, Amsterdam, Das Mag, 2018.

¹⁷ Zie Bowi, ‘Een hallucinante ecodetective van Eva Meijer’, *Das Mag Publishers*, 25/03/2020, <https://updates.dasmag.nl/een-hallucinante-ecodetective-van-eva-meijer-205286862820> (laatst geraadpleegd op 18/11/2021).

¹⁸ Ook buiten de literatuur, probeert Meijer politieke invloed uit te oefenen om het lot van de dierenwereld te verbeteren. Zo was ze in 2017 lijstduwer voor de Nederlandse *Partij voor de Dieren* (zie <https://www.partijvoordedieren.nl/>, laatst geraadpleegd op 18/11/2021).

volwaardige metgezellen en communiceert ze met hen. In haar laatste roman *De nieuwe rivier* krijgt de natuur in de vorm van een rivier een vooraanstaande rol.

De literaire kritiek bestempelt Meijers roman als een ‘ecodetective’ of een ‘ecothriller’. Het boek profileert zich op het snijvlak tussen de detective- en wat we een klimaatroman kunnen noemen. Met de detectiveroman kunnen we enerzijds thematisch-structurele aspecten verbinden. Zo wordt de nadruk in het verhaal gelegd op het gebeurtenisaspect of op de actie van het verhaal. Aan het begin wordt de lokale sojaboer Hugo Frys dood teruggevonden. Met de vraag wie of wat hierachter zit, loopt de spanning thrillersgewijs op. Anders dan in een traditioneel whodunit-verhaal heeft de afgebeelde wereld iets magisch. De setting voor de actie is een niet nader gedefinieerd Zuid-Amerikaans land. Ook al is de context herkenbaar, het gaat om een klein fictief dorpje met de naam Koraalboom. In een interview stelde de schrijfster dat Koraalboom ‘zich niet in deze wereld [bevindt], maar in een wereld die er net naast ligt’¹⁹. Door bijvoorbeeld te focussen op de actieve rol en invloed van de natuur op de verhaalwereld doet de schrijfster de blik kantelen naar wat op het eerste gezicht niet lijkt te bestaan, maar er misschien altijd is geweest. Ze plaatst de dingen niet per se in een bovennatuurlijk maar in een vernieuwd perspectief. We bevinden ons in een tegelijk herkenbare maar ook vernieuwde werkelijkheid alsof de roman ons vanuit een herkenbaar verleden een abstract toekomst- of droomvisioen aanbiedt. Toch betreft het nog steeds de gewone wereld die de lezer hier veelal door een andere bril te zien krijgt.

Ook krijgen we geen duidelijke tijdsaanwijzing in het verhaal. Het boek projecteert een andere verhouding tot de tijd dan de westerse. De tijd wordt veeleer in nauw verband met de verandering van de natuurlijke omgeving en de emoties voorgesteld. De inwoners van Koraalboom spreken bijvoorbeeld van het ‘roze uur’ dat zowel ‘[t]wee uur’ (117) als ‘ook halfvier kan betekenen, zo is het nu eenmaal, en het is een emotionele dag, [...]’ (112). In velerlei opzichten verloopt de tijd in Koraalboom ook niet lineair. Op bepaalde momenten lijkt de tijd stil te staan. Dit is vooral het geval in de bibliotheek waar verleden en heden in elkaar lijken over te vloeien. Niet voor niets is de bibliotheek de plek in het boek waar zich de meest eigenaardige zaken voordoen. Dat is bijvoorbeeld het geval op de avond wanneer de geoloog, Rafel, opgesloten wordt in de bibliotheek en het boek dat hij had gevonden ‘*De gouden aarde*, een zeldzaam boek over de vroegste vormen van bodemonderzoek en -ontwikkeling’ s anderendaags mysterieus verdwenen lijkt te zijn (Meijer, 2018: 159-160), of nog wanneer de journaliste bij de Britse krant *The Guardian*, Janet, er wordt neergeslagen (99). De bibliotheek kunnen we immers beschouwen als de plek bij uitstek om zich via het lezen te verplaatsen in andere werelden of leefomgevingen en zodoende nieuwe perspectieven te verkrijgen. Het personage Rafel wou ‘leren over de oude manieren [van zijn voorvaders] om het land vruchtbaar te houden’ en zich op die manier opnieuw verzoenen met de aarde (160). Janet wou meer te weten komen over de lokale geschiedenis van de plek want ze is er om verslag uit te brengen over wat er in Koraalboom is gebeurd. Ze raakt er echter gedesoriënteerd en belandt zo zelf in een verhaal waarin heden en verleden zich vermengen. Volgens de raadselachtige figuur van de bibliothecaris zal ze

¹⁹ Burghoorn, A. ‘Eva Meijer waagt zich aan het magisch realisme: “Als het perspectief net niet klopt, zie je juist beter hoe de echte wereld in elkaar zit”’, *De Volkskrant*, 26/06/2020.

‘vijanden tegenkomen. In het heden en het verleden’ en stopt ze maar beter met haar onderzoekingen (68). Vanuit haar prototypisch westerse blik gelooft ze hem evenwel niet en beschouwt ze ‘al die mythen en dat magische denken’ als fantastisch (68-69). In het boek worden vaak archetypische westerse voorstellingen gedeterritorialiseerd. Deze kunnen we in verband brengen met een reterritorialisering van de aandacht op de natuur via de beslissende rol van de rivier in deze fictie.

Want een ander cruciaal verschil met de klassieke detective is dat de menselijke personages in het verhaal van ondergeschikt belang zijn. Mensen en hun materiële zaken verdwijnen, maar de focus van het verhaal ligt niet op het menselijke drama. Via de intrige wordt de aandacht gevestigd op de natuur. De eigenlijke motor van de plot is de verschijning van de ene dag op de andere van een rivier die in 2015 de aarde opdeelde:

De rivier spleet de aarde in tweeën. Weilanden braken doormidden, bomen raakten ontworteld, een enkele koe was te laat weg. Bocht na bocht werd door het land een lijn getrokken en toen de mensen ’s ochtends hun gordijnen openden lag zij daar, bruin en glanzend, ja, je zou kunnen zeggen trots, het uitzicht voor altijd veranderd (Meijer, 2018: 15).

Uit deze passage valt al af te leiden dat de rivier de geografie van Koraalboom nadrukkelijk beïnvloedt. Ook wordt er gespeculeerd over de riviers mentale gesteldheid en subjectiviteit. In verband met de plotse verschijning van het water worden in de loop van de intrige verschillende menselijke personages vermoord of dood teruggevonden. De eerste is zoals reeds gezegd de sojaboer, meneer Frys, die zich de jaren die op de instroom van de rivier volgden ‘voor zover mogelijk aan de loop van het water [heeft] aangepast’ (15). Aanvankelijk wordt gedacht dat zijn overlijden gelinkt is aan een afrekening in de drugshandel of aan milieuactivisten die al jaren tegen de sojateelt protesteren of nog aan vertegenwoordigers van ‘het oude regime’ (180), ‘een dictatoriaal bewind onder leiding van Jean-Marie Mora oftewel Mora de Machtige (fluisterend achter handen ook wel De Malle genoemd)’ dat twintig jaar geleden omvergeworpen werd (35-36), maar al snel worden de verdwijningen en moorden door meerdere dorpsmensen geassocieerd met een maledictie, de uitvoering van een profetie of droom die de natuur in het leven zou hebben geroepen. Dit geloof komt voort uit oude mythes en volksverhalen die van generatie tot generatie worden naverteld. Zo wordt het idee dat de verdwijningen door menselijke actie zouden worden verricht op de achtergrond geschoven. De menselijke personages verschijnen in het verhaal bovenal vloeiend: ze komen en gaan. Wat centraal komt te staan en blijft, zo lijkt het, zijn tenslotte de verhalen en de kracht van de natuur in de vorm van de rivier.

In Meijers boek blijken de mensen evenwel verantwoordelijk te zijn voor het kappen van bossen, de uitsterving van diersoorten zoals de gordeldieren (zie 81), en dus voor de verwoestende actie van de natuur: ‘We weten nog niet honderd procent zeker hoe de rivier ontstaan is en waarom hij beweegt zoals hij beweegt. Duidelijk is dat menselijk handelen de grond verarmd heeft – eerst zijn de bossen gekapt, daarna is men begonnen met intensieve sojateelt. [...]’ (Meijer, 2018: 16). De

dramatische gevolgen die van de natuur uitgaan staan in nauw verband met menselijk handelen: mens en natuur spelen in dat opzicht op elkaar in, passen zich aan elkaar aan, maar telkens lijkt een van beide de bovenhand te hebben. De oplopende stroom van de rivier maakt het hier bijvoorbeeld voor de menselijke personages haast onmogelijk om nog door het land te rijden:

Op de kaart leek het een iets langere route, maar het grootste stuk van de weg was nauwelijks begaanbaar – [Janet] moest op een bepaald moment zelfs met de jeep door de rivier. Zoiets had ze nooit eerder gedaan, en ze overwoog om terug te gaan, maar dat zou nog drie kwartier extra rijtijd betekend hebben [...]. Gelukkig stond het water heel laag en was het minder moeilijk dan ze dacht om het stuur recht te houden. Het gaf haar een gevoel van trots, nee, van macht, om de machine over de kleine keien door de stroom te sturen. (Meijer, 2018: 116-117)

Ook al krijgt de mens af en toe de indruk nog steeds de macht te hebben over de rivier zoals Janet in deze passage, is het in het verhaal al bij al niet de mens maar de natuur die de meeste invloed heeft, want ook hier zal '[d]e rivier [...] in de komende dagen [...] buiten zijn oevers treden', weet het personage Wotko (246). Niet enkel zijn de natuur en menselijk handelen, heden en verleden onlosmakelijk met elkaar verbonden, ook fictie, poëzie en bezinning vermengen zich in deze roman. De eigenlijke handeling wordt in het boek omgeven door poëtische en essayistische passages die het fictioneel-narratieve kader doorbreken om een ecokritisch discours te laten resoneren. De vraag die tegen het einde rijst of we 'de ecologische orde [kunnen] herstellen?' (Meijer, 2018: 243), is in dat verband veelzeggend en structurerend voor het verhaal. Mede doordat het louter menselijke drama niet de kern vormt van het verhaal, staat deze roman zoals hierna nog zal blijken enerzijds een wereldbeeld voor waarin de mens eraan wordt herinnerd dat hij slechts een onderdeel van de natuurlijke wereld vormt en anderzijds een nieuw soort handelen alsook samenleven (met de omringende wereld) die veel meer berust op interactie met de natuur en waarin naar haar geluisterd wordt.

De rivier vertelt

Dat de natuur een vooraanstaande rol speelt in het verhaal wordt naast de intrige ook via de vertelling in het boek weergegeven. De anonieme of derdepersoonsverteller in deze roman verspringt, zoals de literatuurwetenschapper Coen Peppelenbos ook opmerkt, 'per hoofdstukje van personage, maar dat betekent niet dat je daadwerkelijk in het hoofd van iemand zit [...] en zorgt er [...] voor dat je bij niemand werkelijk betrokken raakt'²⁰. Via de vertelinstantie wordt afstand gecreëerd ten opzichte van de verschillende menselijke personages die in het boek de revue passeren. Naast de westerlinge Janet en de geoloog Rafel komen we ook

²⁰ Peppelenbos, C. Recensie: Eva Meijer – De nieuwe rivier, *Tzum. Literair weblog*, 15/08/2021, <https://www.tzum.info/2020/08/recensie-eva-meijer-de-nieuwe-rivier/> (laatst geraadpleegd op 17/11/2021).

nog volgende dorpsbewoners tegen: de milieuactivist Wotko, die de actiegroep Onze Aarde aanvoert, Frys' huishoudster Petronella, de burgemeester van Koraalboom Beatriz, de commissaris Jor en zijn assistent Domino, en Jors dochter Maia, een meisje met bijzondere gaven. Ze komen allemaal wel eens aan het woord en we krijgen alternerend hun perspectief op het verhaal aangeboden. Ook de visie van de vermoorde sojaboer Frys wordt impliciet weergegeven, via zijn gedichten die tussen zijn papieren opduiken en die vaak een apart hoofdstuk krijgen toebedeeld. De gedachtewereld en persoonlijke geschiedenis van de verschillende personages worden evenwel zeer beperkt onthuld. Zo vernemen we bijvoorbeeld wel dat Janets moeder een alcoholiste was of nog het vreemde buikgevoel van Petronella op de begrafenis van Frys (111), maar veel meer dan een tweetal persoonlijke bedenkingen en gegevens per personage krijgen we als lezer niet te kennen.

Verhalen over volkswijsheden en bijzondere natuurrituelen alsook wetenswaardigheden over planten en dieren nemen daarentegen bijna het hele boek in beslag. Dit verleent aan het boek een encyclopedisch aspect waardoor het als een creatieve roman geldt dat ecologische gegevens integreert en expliciet bevraagt. De geschiedenis van de rivier komt bijvoorbeeld uitvoerig aan bod via Wotko. Rafel opent in het eerste boekdeel een e-mail van Wotko waarvan de tekst in een ander lettertype verschijnt en het volgende vertelt:

De nieuwe rivier: een kleine geschiedenis

Vijftig jaar geleden woonden we nog in het bos. Met mossen, orchideeën en varens, en natuurlijk de quebracho, onze nationale kronkelboom. [...] Mijn oma [...] sprak over dat bos wanneer ik als kleine jongen niet kon slapen. Zij vertelde over haar moeder en grootouders en overgrootouders en de vorige voorgangers, die nog naar de dieren konden luisteren en met ze konden spreken. Haar grootmoeder had een lachvogel die haar vertelde wanneer ze op jacht moest; de vogel had altijd gelijk. [...] (Meijer, 2018: 81)

Ook Rafels grootmoeder, herinnert het personage zich, 'kon met raven praten, kende alle plantennamen, kon het weer voorspellen en wist dingen over de bodem die niemand anders die hij kende wist' (82). De menselijke personages vertellen heel vaak over de natuur en dierenwereld waarmee er nog niet zolang geleden rekening mee gehouden werd en waarnaar geluisterd werd. Dit is ook het geval in het tweede boekdeel. Daar wordt de boodschap van de natuur en de visionaire kracht van Rafels voorouders nog verduidelijkt. Rafel opent in de bibliotheek het boek *De gouden aarde* en 'zoekt naar draden die het oude boek met de moorden en de rivier kunnen verbinden':

Maar er stond niets nieuws in, niets schokkends of geheims. Beter luisteren, hooguit. Beter opletten en luisteren naar wat het land vertelt. Er stond ook een hoofdstuk in over de komst van een rivier die voor iedereen problemen zou brengen. Misschien is hun rivier niet de eerste, misschien konden ze echt in de toekomst kijken. (Meijer, 2018: 208)

Het boek krioelt van dergelijke verhaaltjes en anekdotes waarin mensen vanzelfsprekend naar de natuur en de dieren luisterden. Dit resoneert met Vinciane Desprets ideeën in *Que diraient les animaux... si on leur posait les bonnes questions?* (2012) Voor de filosoof Despret leunen anekdotes verteld door zogenaamde ‘niet-wetenschappers’ zoals verzorgers, trainers en dierenvrienden misschien dichter aan bij de ervaringswereld van dieren dan de theorieën van wetenschappers die uitgaan van voorziene en berekende reacties van dieren. In wetenschappelijke praktijken wordt er vaak geen ruimte gelaten voor ‘l’expérience individuelle et subjective’ en voor wat ‘une condition essentielle’ uitmaakt, zegt Despret, van de relatie, namelijk ‘la possibilité de surprendre celui qui les interroge. Tout devient prévisible. Les causes se substituent aux raisons d’agir, qu’elles soient raisonnables ou fantasques, et le terme "initiative" disparaît au profit de celui de "réaction"’²¹. De anekdotische verhalen in Meijers roman geven blijk van individuele en subjectieve ervaringen en van biocentrische affiniteiten van de mens met de levenskracht van de natuur en de dieren. De verteller hecht bovendien veel aandacht aan mythologische verhalen over natuurlijke en dierlijke goden. De ‘watergoden’ (247) staan hier vooral centraal in de vorm van: ‘de goddelijke waterslang’ (29), ‘de maangodin’ (88), ‘maandieren’ (238), of nog ‘de regengod’ (212). Impliciet wordt gesuggereerd dat de inwoners van Koraalboom behoefte hebben om natuurelementen te vergoddelijken en ze een naam te geven. Deze individualisering van de natuur- en dierenwereld door de inheemse bevolking getuigt hier niet zozeer van antropocentrische appropriatie, maar veeleer van respect ten opzichte van de natuur. Het is ook een manier voor hen om zich hun menselijke kwetsbaarheid te herinneren ten opzichte van de natuur en met haar in gesprek te treden zoals met de rivier via ‘Chaltihutali, of Charlie, [...] de godin van rivieren, meren, zeeën, stromingen, stormen, stille wateren en de geboorte. [...] Tijdens die watertijd beschermde ze de mensen door ze in vissen te veranderen, en liet ze degenen die haar welgevallig waren opstijgen naar de hemel door een brug voor ze te maken’ (261).

Niet alleen komen ingebedde verhalen, encyclopedische gegevens en mythologieën over de natuur en haar krachten veelvuldig aan bod, maar de natuur wordt ook door bepaalde menselijke personages vertegenwoordigd en beschermd. Meneer Frys doneerde bijvoorbeeld geld voor ‘gordeldierbescherming en een aantal andere natuurbeschermingsorganisaties’ (146). Daarnaast is net zoals Rafel, Wotko aandachtig voor de natuur en probeert hij zoals zijn voorouders deden opnieuw naar haar te luisteren. Zo is hij samen met andere dorpsbewoners bezig met het lanceren van ‘een campagne, gericht op de rivier en deze streek’. Daarover zegt hij: ‘*De rivier spreekt*. Het idee erachter is dat het land ons nu vertelt dat we te ver gegaan zijn. Tot hier en niet verder. Letterlijk tot hier’ (252). Via verschillende personages wordt zodoende figuurlijk een stem gegeven aan de natuur. Niettemin verschuiven die menselijke stemmen voor de natuur gaandeweg naar de rivier zelf die vertelt en *spreekt*. Tegen het einde van het verhaal spoort de verteller ons op een performatieve manier aan om naar het water te luisteren. Eerst wordt de natuur als een godin beschouwd naar wie je kan luisteren; daarna krijgt ze zelf het woord: ‘De regen was constant, zacht en indringend, als iemand die terwijl je wat anders wilt doen net

²¹ Despret, V. *Que diraient les animaux si... on leur posait les bonnes questions ?*, Paris, La découverte, 2014 (2012), 59-60.

zolang tegen je aan blijft praten tot je op een gegeven moment maar opgeeft en luistert. Luister, zei de rivier. We gaan het anders doen' (261). Op die manier wordt in de roman een reflexieve vertellersrol aan de natuur toevertrouwd. Op het einde van het tweede romandeel manifesteert de verteller zich in de context van het steeds stijgende water van de rivier en het verhaal over de watergodin ook een enkele keer in de ik-vorm: 'Na het einde is er altijd leven, of misschien moet ik zeggen: in het einde. Soms heb je een god nodig om je daaraan te herinneren' (262). Door de alomtegenwoordige aanwezigheid van de rivier en de afwezigheid van een menselijk personage in deze passage krijgt de lezer de indruk dat de verteller die zich achter het verhaal schuilhoudt weleens de rivier zelf zou kunnen zijn die de mensheid aanspreekt met 'je'.

Antropomorfe en zoömorfe wezens

We hebben gezien dat de rivier als centrale motor in de intrige fungeert. De subjectivering van de rivier bereikt een hoogtepunt bij de gedachte dat hij zelfs als verteller zou kunnen optreden in het verhaal. De nadrukkelijke invloed van de natuur en in het bijzonder van het water weegt ook door op de hele verhaalwereld, op de menselijke personages en de dieren die erin voorkomen evenals op de manier waarop ze gepercipieerd en gerepresenteerd worden. Op een zoöpoëticaal niveau ontwaren we in Meijers roman eigenlijk talrijke personificaties van natuurelementen en dieren: 'De avocadobomen van de buurman fluisteren, buigen hun takken naar elkaar toe – waar zouden ze het over hebben?' (9). De vlinders zijn dragers van de zielen (103), de cactussen zijn 'als wachters' (244) en kolibries zijn 'onverstaanbare boodschappers van iets hogers' (32). Ook Maia's reflectie of water 'slaapt' draagt hiertoe bij (128). In het derde en laatste boekdeel wordt dit idee nog eens door de verteller verwoord: 'De rivier houdt zich trouwens alweer maanden koest. Misschien slaapt-ie, of bezint hij zich' (273). De rivier verandert immers stevast van vorm en *is* via personificatie als het ware een levend wezen: 'De rivier rommelt. Brommelt. Grommelt. Dommelt. Ze kijken naar het water dat harder gaat stromen, weer tot rust komt, alsof het twijfelt' (254). Met deze verschillende personificaties van natuurelementen en dieren verschuift ook via de taal de focus van de mens naar de natuur die hier vaak levendig wordt voorgesteld: 'misschien is dit wel een droom, met die rare stenen en dat levende bos', bedenkt Janet (102). Deze representaties zijn weliswaar sterk antropomorfisch, maar door de natuur als persoon te verbeelden (en te reterritorialiseren) wordt hier tegelijk ook de nadruk gelegd op niet-menselijke handelingsvermogen en subjectiviteit.

De verteller belicht tevens vaak acties van dieren en natuurelementen *an sich* zoals die van 'de vogels': ze 'blijven in de bomen zitten tot ze echt honger hebben' (199), of nog die van 'orchideevlinders': ze 'trippelen al over de bladeren van hun bloemen in de tuin als Maia op pad gaat', en 'kleine knaagdieren wachten nog even in hun holen tot de zon er is' (282). In deze passages waarin dieren natuurgetrouw worden beschreven en al dan niet voor hun eigen belangen handelen, kunnen we ze als zoömorfe actoren²² of personages in dierenvorm beschouwen die in hun

²² Ik gebruik de term "actoren" volgens de invulling die socioloog en antropoloog Bruno Latour hieraan geeft (*acteurs*, 1992: 259 en 1999: 114-115). Het gaat namelijk om volwaardige

eigenheid worden gerespecteerd²³. Bijzondere aandacht krijgt ook de ‘kolencactus (Echinopsis kochanoi)’. Deze plant ‘staat bekend om zijn helende krachten en in het bijzonder het vermogen om mensen te helpen de illusies van de wereld los te laten’ (69). De kolencactus heeft door zijn hallucinogene effecten, zo vernemen we in het verhaal nog, het vermogen om de mens dichterbij de natuur te brengen of diens contact met de natuur in zekere zin te herstellen: ‘Mensen hebben behoefte aan meer contact met de natuur en sommigen maken gebruik van hallucinogene planten om dat contact te bewerkstelligen’ (71). De kolencactus evenals andere planten die in het verhaal aan bod komen, oefenen een zekere invloed uit op de menselijke personages. Niettemin is, zoals ondertussen duidelijk werd gemaakt, de hoofdfactor de rivier die een directe impact heeft op de leefomgeving, vooral bij overstroming: ‘Water klopt niet aan, het opent de deur zelf’, bedenkt Beatriz (263).

Daarnaast worden verschillende menselijke personages via de taal vergeleken met dieren. Janet wordt bijvoorbeeld in de ogen van de protagoniste Beatriz ‘als een hazewindhond’ (33) gezien. Petronella ‘klampt zich aan [Jor] vast als een jong aapje aan haar moeder’ (23). In een van Frys’ gedichten (begin hoofdstuk 43) wordt over een geliefde ‘als een kat’ gesproken (215). Bepaalde menselijke personages worden ook geassocieerd met een zoömorfe attribuut. Voor het gemeentehuis verschijnt bijvoorbeeld vaak een ‘oudere man’ met een neus ‘als een das’ (237). De ‘stem van Beatriz’ klinkt als die van ‘een leeuw’ wanneer ze het heeft over de machteloosheid van de dorpsbewoners ten opzichte van de steeds veranderende rivier en over ‘de noodzaak om ten minste een deel van hun land anders te gaan behandelen’ (243). Ook de natuur wordt verdierlijkt. Zo droomt Beatriz over de rivier en ziet deze als een slang: ‘In haar droom is de rivier een grote bruine slang die langs Beatriz’ huis kronkelt’ (85). Deze verdierlijkingen van mensen en natuurelementen wijzen niet alleen op de vloeibaarheid en hybriditeit van de personages in het verhaal, maar ook op een zekere porositeit van de grenzen tussen de soorten. Samen met de reeds besproken personificaties van dieren en natuur passen ze in het animistische wereldbeeld dat de roman vooropstelt.

Niet voor niets zijn het merendeel van de dorpsbewoners bezielde door een dierlijke en animistische spiritualiteit die teruggaat naar de oude, inheemse kennis van de voorouders en verband houdt met het sjamanisme. Sommige mensen uit het verleden zoals Wotko’s grootmoeder of ‘de oude genezer Man-cha-koi’ (247) kunnen we door hun visionaire alsook natuurgeestelijke relatie tot de omringende wereld beschouwen als animistische personages en sjamanen. Dat geldt ook voor bepaalde personages in het heden. Zo is er Maia die dingen om haar heen als nieuw kan zien (271) en op wie het water een bijzondere invloed heeft (257-258). Net zoals hun voorouders hebben personages als Maia, Wotko, Beatriz en meneer Frys een bijzondere voeling met de natuur en de dingen om hen heen. Via zijn gedichten

“actanten” (*actants*, Latour, 1999), dus ook om handelende instanties, maar die met zoömorfe karaktertrekken en eigenschappen uitgerust worden. Akrich, M. & Latour, B. ‘A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and “Nonhuman Assemblies”’, in: Bijker, W.E. en Law, J. (red.) *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*, Cambridge, MIT Press, 1992; Latour, B. *Politiques de la nature : comment faire entrer les sciences en démocratie*, Paris, La Découverte, 1999.

²³ Dit vormt een breukpunt met een zekere gangbare definitie van ‘personages’, namelijk als menselijke personages in dierenvorm of als dierenpersonages met ‘steevast [...] menselijke trekken en eigenschappen’ (Boven, E. van & Dorleijn, G. *Literaire mechaniek: inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*, Bussum, Coutinho, 2015, 334-335).

leren we dat Frys in reïncarnatie en metamorfosen na de dood gelooft en hij in dat opzicht een cyclisch tijdsbesef heeft: ‘Als je doodgaat word je een fruitboom, samen vormen we een boomgaard’ (171). Vanuit dat circulaire perspectief gaat alles en iedereen weer op in alles. Daardoor is alles voor hen ‘bezield, zelfs het zand, en de goden heersen niet over wat er is maar erdoor’ (238). De beweging voor het milieu Onze Aarde baseert zich eveneens op de kennis van de voorouders. Door hun reflecties in het heden verder op te voeren, stuurt deze actiegroep ook aan op ‘tijdsoverschrijdende projecten’ of ‘intergenerationele actie’²⁴. Zo schuiven de leden van die groep in hun traktaat volgende vragen pregnant naar voren:

Heb je je weleens afgevraagd hoe het is om een rivier te zijn? Of hoe we rivieren met respect kunnen bejegenen?

De voorouders vroegen zich dit af. Wanneer ze dachten dat het land niet tevreden was, bijvoorbeeld als er sprake was van grote droogte of juist overstromingen, probeerden ze dat land gunstig te stemmen [...]. Ze begrepen dat ze hier te gast zijn. (Meijer, 2018: 274)

Hierdoor zien we hoe ook door de menselijke personages de aandacht wordt gericht op een wereld waarin de mens niet meer in het middelpunt staat en het natuurspectief in acht wordt genomen. Vanuit een dergelijk perspectief is alles met elkaar onlosmakelijk verbonden: toekomst, heden en verleden; mens en dier; natuur en cultuur.

Tot slot kunnen we stellen dat Meijers verhaal enerzijds een beperkend antropocentrisch wereldbeeld ter discussie stelt en het concept van persoon uitbreidt naar meer-dan-menselijke maatstaven. Anderzijds worden in deze roman ook de grenzen van westerse ruimtelijke en tijdelijke configuraties herverbeeld in een biocentrische context. *De nieuwe rivier* is hiervan een goede illustratie. Zo hebben we kunnen vaststellen dat de rivier als hoofdrolspeler op het niveau van de intrige fungeert, een bezinnende ecokritische stem krijgt op het niveau van de vertelling en als hoofdmetafoor op het poëtische niveau verschijnt. Door zijn plotselinge verschijning vertegenwoordigt de rivier in het verhaal namelijk een breekpunt in de antropocentrische orde: hij splitst de aarde op en lost door de mens cultureel gecreëerde grenzen op.

Door de alomtegenwoordigheid van het water verschuift in deze klimaatroman ook de focus op natuurlijk-realistische wijze van het menselijke drama naar de natuur. Deze laatste verschijnt in het kader van dit verhaal als een subjectieve instantie. Zo wordt de natuur niet enkel meer als iets onvatbaars en onvoorstelbaars gezien²⁵. Via menselijk ecologische en animistische perspectieven presenteert de roman ze veeleer als levendig en paradoxaal genoeg als even onvoorspelbaar als begrijpbaar.

²⁴ zie Bjørnerud, M. *Timefulness. How Thinking Like a Geologist Can Help Save the World*, New Jersey, Princeton University Press, 2018, 167.

²⁵ zie Ghosh, A. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. University of Chicago Press, 2016.

De rivier zorgt uiteindelijk voor verzoening tussen de menselijke en niet-menselijke wereld alsook tussen de wereld van de voorouders en die van de mensen van Koraalboom nu. De rivier doet ook de aandacht verschuiven naar andere levende wezens. Zo viert en heiligt hij de boom, de wortels, de planten die door toedoen van de mens verdwenen zijn. Dit impliceert dat in de roman herdenkingskracht en rechtvaardigheid verleend wordt aan de natuur *an sich*. Hiermee spoort deze roman ook aan tot ethische reflectie. Dit opent een nieuw vraagstuk over hoe we aan de natuur rechten zouden kunnen geven door bijvoorbeeld het concept van ‘rechtspersoon’ uit te breiden naar meer-dan-menselijke instanties. Op het einde resoneert dan ook in een laatste ingebed gedicht van de overleden boer Frys de gedachte dat ‘[e]r [...] maar weinig mensen [zijn] die over bomen denken in termen van rechtvaardigheid. [...] heel misschien voor het ecosysteem, maar dan ook weer in relatie tot rechten van mensen, niet voor de boom zelf, nooit voor de boom zelf.’ (295). Als we zoals bepaalde personages in het boek een herbeschouwing van onze relatie tot de natuurlijke wereld in acht nemen en dus rekening houden met de natuur als volwaardige actor, dan is de gedachte ‘dat je een boom bent. [...] niet treurig [...] maar juist hoopvol’ (295).

Barabara FRAIPONT (USL-B)